ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN-POLONIA
VOL.XXIV,26 SECTIO H 1990

Katedra Ekonomii Politycznej Wydziału Ekonomicznego UMCS

Jerzy WĘCŁAWSKI

"Swobodna wymiana pracy" - idea i rzeczywistość

"A Free Exchange of Labour" - Idea and Reality

POJĘCIE SWOBODNEJ WYMIANY PRACY

Do specyficznych rozwiązań zastosowanych w ramach systemu społeczno-ekonomicznego Jugosławii należy instytucja "swobodnej wymiany pracy". Jest ona ściśle związana z koncepcją tego systemu jako samorządowej gospodarki socjalistycznej o charakterze towarowym. Swobodna wymiana pracy wyraża taki układ stosunków społecznych i ekonomicznych, w ramach których pracownicy tzw. sfery działalności społecznej, do której zalicza się oświatę, naukę, kulturę, ochronę zdrowia oraz opiekę socjalną, w sposób świadomy (a nie żywiołowy) i bezpośrednio (a nie przez rynek bądź za poredniotwem regulacji państwowej) przystosowują swoją pracę do potrzeb korzystających z ich usług.

Koncepcja swobodnej (bezpośredniej) wymiany pracy opiera się na marksistowskiej teorii wartości. Swobodna wymiana pracy oznacza wymianę "ekwiwalentów pracy". W jej ramach dochodzi do wymiany różnych prac konkretnych, które mierzy się jedną miarą - pracą abstrakcyjną. W ten sposób prawo producentów do proporcjonalności wynagrodzeń za pracę, którą oni wykonują i jednakowość pracy wyraża się w tym, że pomiar przeprowadza się za pomocą jednej miary - pracy. Oznacza to, że jednakowa ilość

pracy w jednej formie wymieniana jest na jednakową ilość pracy w innej formie.[1]

Podział pracy w społeczeństwie samodzielnych producentów towarowych czyni ich relatywnie niezależnymi w sensie realizacji procesu produkcji, ale i stwarza między nimi wzajemne powiązania i zależności od innych podmiotów. [2] Występuje to szczególnie wyraźnie w systemie rozwiniętej produkcji towarowej, gdzie zużywane przedmioty stają się towarami w ogóle tylko dlatego, że są produktami prac, które są wykonywane niezależnie jedne od drugich. Jednak całokształt tych indywidualnych prac tworzy ogólną pracę społeczną. Ponieważ producenci wchodzą w kontakt społeczny dopiero przez wymianę swoich wyrobów, więc specyficzne społeczne uwarunkowania ich pracy produkcyjnej powstają w ramach tej wymiany.[3] W ten sposób Marks podkreślał, że podstawę stosunków między wytwórcami tworzy ich praca, z tym, że w zależności od sposobu powiązania i wymiany pracy powstają różne systemy społeczno-ekonomiczne.

Swobodna wymiana pracy może być realizowana jedynie jako wymiana prac o charakterze użytkowym, tj. tylko wówczas, gdy rezultaty danej pracy zaspokajają określoną potrzebę społeczną i w ten sposób uzyskują akceptację jako część całej pracy społecznej. Oznacza to, że prace te będą stanowiły podstawę do zaspokajania określonych potrzeb ich wykonawców tylko w takiej sytuacji, gdy będą one wymienialne na każdy inny rodzaj pracy.

Swobodna wymiana pracy może się dokonywać jedynie w systemie społeczno-ekonomicznym opartym na społecznej własności środków produkcji, rozwiniętej produkcji towarowej i samorządności. Własność społeczna oznacza prawo bezpośrednich wytwórców do użytkowania środków produkcji, dysponowania nimi oraz osiągniętym przy ich zastosowaniu dochodem.[4] Społeczna własność środków produkcji oraz związane z nią stosunki produkcji gwarantują członkom społeczeństwa prawo do wykonywania pracy przy użyciu społecznych środków produkcji w celu zaspokojenia zarówno ich osobistych, jak i wspólnotowych potrzeb oraz prawo do kierowania swoją pracą, określania warunków jej wykonywania i dysponowania rezultatami pracy niezależnie od tego czy wykonują swoją pracę w sferze produkcji material-

[1] K. Marks: *Krytyka programu gotajskiego*. Warszawa 1975, s. 26.

[2] Do takiego sposobu organizacji działalności zmierza jugosłowiański system ekonomiczny oparty na organizacjach pracy zespolonej, umowach i porozumieniach wprowadzony na początku lat siedemdziesiątych.

[3] K. Marks: *Kapitał*. T. 1. Warszawa 1981, s. 45 i 51.

[4] Por. B. Horvat: *Drustveno vlasnistvo*. Beograd 1977, s. 390.

nej, czy w sferze działalności społecznej.

Uspołecznienie środków produkcji i rozwój samorządności przyczyniły się do integracji, wzajemnego powiązania i uzależnienia wszystkich sfer i elementów składowych życia ludzkiego. Następuje zatarcie granicy między sferą "produkcyjną" i "nieprodukcyjną", między produkcją materialną i usługami niematerialnymi, między wytwórcą i konsumentem. Dochodzi do powiązania pracowników opartego na wspólnych interesach, wspólnej pracy, wspólnie zrealizowanym dochodzie. Prowadzi to do traktowania sfery działalności społecznej jako równorzędnego ze sferą produkcji materialnej elementu jednolitego procesu reprodukcji społecznej.[5] W ten sposób dąży się do likwidacji, właściwych dla pewnego etapu rozwoju gospodarki socjalistycznej, stosunków między tymi dwoma sferami opartych na określonej wyższości pracy produkcyjnej nad działalnością usługową i podporządkowania usług społecznych produkcji materialnej.

Swobodna wymiana pracy opiera się na zależności dochodowej poszczególnych grup uczestników procesu reprodukcji społecznej.[6] Praca wykonywana w sferze działalności społecznej, chociaż nie prowadzi do powstania nowej wartości, to jednak przyczynia się do powiększania wielkości produkcji materialnej. Rozwój nauki i stosowanie jej rezultatów w produkcji, poziom wykształcenia zatrudnionych, stan zdrowia i kondycja psychofizyczna pracowników itd. posiadają duży wpływ na wydajność pracy, a przez to na rozwój ekonomiczny. Dochód osiągany przez organizacje gospodarcze ze sfery produkcji materialnej jest zatem pośrednio rezultatem wkładu pracy pracowników ze sfery działalności społecznej.

Dokonując w oparciu o społeczny podział pracy swobodnej wymiany pracy pracownicy świadczący usługi niematerialne osiągają swój dochód i zapewniają sobie jednakowe z pracownikami innych sfer gospodarki położenie społeczne i ekonomiczne. Dzięki temu sfera działalności społecznej staje się relatywnie samodzielna i wzajemnie powiązana z innymi sferami działalności uczestniczącymi w jednolitym procesie reprodukcji społecznej.

INSTYTUCJONALNE FORMY REALIZACJI SWOBODNEJ WYMIANY PRACY

Organizacja i sposób funkcjonowania jednostek świadczących usługi niematerialne zostały oparte na tych samych zasadach co w sferze produkcji

---

[5] Ustav SFRJ. Beograd 1981, Osnovna nacela III, pkt. 12.

[6] M. Perowić-Jovanović: *Dohodak kao instrument sistema samoupravnog drustvenog planiranja.* Ekonomika udruzenog rada 1979, nr 12, s. 695.

materialnej. Ich podstawą jest koncepcja samorządowego zespalania pracy.[7] Znajduje ona swój wyraz w tym, że pracownicy łączą swoją siłę roboczą ze społecznymi środkami produkcji w celu wykonywania określonej działalności, a instytucjonalną formą tego procesu jest podstawowa organizacja pracy zespolonej (OOUR).

Kolektywy pracownicze OOUR samodzielnie decydują o sposobie i warunkach swojej działalności, a także o podziale osiągniętego dochodu. Ze zrealizowanego przez organizacje gospodarcze ogólnego przychodu pokrywane są materialne koszty ich działalności. Pozostała jego część (dochód brutto) po opłaceniu ustawowych i innych zobowiązań stanowi dochód czysty, którym kolektyw pracowniczy samodzielnie dysponuje i dokonuje jego podziału na akumulację i konsumpcję indywidualną. Tak więc położenie, prawa i obowiązki pracowników w sferze produkcyjnej i w sferze działalności społecznej są takie same. Różne są jedynie formy społecznej akceptacji pracy kolektywów (w pierwszym przypadku dokonuje się ona głównie na rynku, a w drugim w procesie swobodnej wymiany pracy).

Integracja pracy sfery produkcji materialnej i sfery działalności społecznej odbywa się w oparciu o interesy poszczególnych podmiotów, jako podstawowy motyw dokonywania swobodnej wymiany pracy. Stwarza to warunki do deetatyzacji wzajemnych stosunków między pracownikami wytwarzającymi dobra materialne i użytkownikami usług społecznych z jednej strony, a pracownikami świadczącymi te usługi i konsumentami dóbr z drugiej strony.[8]

Taki układ stosunków między sferą produkcji materialnej a sferą działalności społecznej powoduje, że usługi świadczone są przez tę ostatnią na rzecz z góry znanych użytkowników. Pozwala to na organizację aktywności sfery działalności społecznej jako racjonalnego procesu pracy, który służy zaspokajaniu rzeczywistych potrzeb społecznych.[9] Oparcie stosunków między pracownikami wytwarzającymi dobra materialne a pracownikami świadczącymi usługi niematerialne na zasadach równoprawności, wzajemności i solidarności pozwala z drugiej strony na zapewnienie wpływu tych pierwszych na warunki i sposób korzystania z usług w zakresie oświaty, nauki, kultury, ochrony zdrowia itd.

W celu zaspokojenia swoich indywidualnych i wspólnotowych potrzeb w zakresie usług niematerialnych ludzie pracy bezpośrednio bądź

---

[7]Szerzej na ten temat patrz np. D. V. Marsenić: *Privredni sistem Jugoslavije*. Beograd 1979, s. 80-83.

[8]H. Balog: *Nacelo slobodne razmene rada*. Socijalizam 1977, 1, s. 69.

[9]M. Vlaskalić, V. Zeković: *Ekonomika Jugoslavije*. Beograd 1979, s. 73.

za pośrednictwem swoich organizacji zakładają samorządowe wspólnoty interesów (SIZ).[10] Wspólnoty te skupiają przedstawicieli OOUR ze sfery działalności społecznej oraz przedstawicieli użytkowników ich usług. Przez stworzenie samorządowych wspólnot interesów usiłuje się uniknąć arbitralności państwa i żywiołowości rynku jako alternatywnych płaszczyzn powiązań między różnymi sferami życia ekonomicznego i społecznego.

Regulacja działalności jednostek świadczących usługi niematerialne dokonuje się w oparciu o porozumienia samorządowe zawierane między zainteresowanymi stronami. Porozumienia te są instrumentami poziomej koordynacji celów i interesów pluralistycznego społeczeństwa zorganizowanego na zasadach samorządowych. W razie potrzeby stosuje się również regulację działalności sfery świadczącej usługi niematerialne w oparciu o umowy społeczne. Akty te służą do pionowej koordynacji i wyrażania relatywnej hierarchii decyzji w społeczeństwie samorządowym.[11]

Podstawowe organizacje pracy zespolonej ze sfery działalności społecznej są dochodowo powiązane z podstawowymi organizacjami pracy zespolonej ze sfery produkcji materialnej i na podstawie tego powiązania osiągają swój dochód przez swobodną wymianę pracy. Jego wysokość jest uzależniona od wkładu pracy jaki wniosły w realizację rezultatów reprodukcji społecznej i rozwój społeczeństwa jako całości. Sfera działalności społecznej stanowi jednak element systemu społeczno-ekonomicznego, w którym działanie praw rynkowych nie może być w większości przypadków podstawą do regulowania potrzeb i nakładów pracy, ani służyć do wartościowania pracy. W związku z tym powiązanie dochodowe od strony organizacyjnej może się dokonywać jako bezpośrednia współpraca zainteresowanych podmiotów bądź w ramach samorządowych wspólnot interesów. W praktyce organizacje świadczące usługi niematerialne dokonując swobodnej wymiany pracy osiągają swój dochód w następujący sposób:

1) z ogólnego przychodu organizacji produkcyjnych na zasadach uzgodnionych z nimi bezpośrednio bądź w ramach SIZ;

2) z dochodu innych OOUR w oparciu o wkład w osiągnięcie tego dochodu na podstawie uzgodnionej w sposób samorządowy opłaty za świadczenie usług;

3) z indywidualnych dochodów pracowników sektora uspołecznionego bądź dochodu (przychodu) indywidualnych rolników, emerytów itd. zgodnie z wkładem, którym przyczyniły się przez swoją pracę do zaspokojenia po-

[10] *Ustav...*, art. 51.

[11] Zakon o udruzenom radu. Sluzbeni list SFRJ 1976, nr 53, art. 92.

trzeb i realizacji interesów korzystających z usług podmiotów.[12]

Najczęściej stosowaną formą osiągania dochodu przez swobodną wymianę pracy jest określanie jego wysokości w ramach samorządowych wspólnot interesów.

MIĘDZY IDEĄ A RZECZYWISTOŚCIĄ

Swobodna wymiana pracy nie osiągnęła w gospodarce jugosłowiańskiej takiego charakteru i stopnia rozwoju, jaki jest określany w teoretycznych założeniach tej instytucji. Wyrazem tego jest występowanie w praktyce szeregu problemów związanych z jej stosowaniem do regulacji przebiegu procesu reprodukcji społecznej.

Jedną z podstawowych przyczyn niedostatecznego stopnia realizacji idei swobodnej wymiany pracy między organizacjami ze sfery produkcji materialnej i organizacjami świadczącymi usługi niematerialne jest utrzymujące się ciągle traktowanie pracy tych ostatnich jako działalności o charakterze konsumpcyjnym. Tego typu podejście zaznacza się w wyraźny sposób zarówno ze strony organizacji produkcyjnych, jak i organów państwa.[13] Z drugiej strony nie ulega wątpliwości, że część wydatków na finansowanie usług niematerialnych faktycznie posiada charakter konsumpcyjny. Nic też dziwnego, że organizacje produkcyjne uważają je za obciążenie kosztów swojej działalności.

Realizacja idei swobodnej wymiany pracy napotyka również na istotne trudności metodologiczne związane z przełożeniem kategorii teoretycznych na instrumenty i mechanizmy, którymi można by było posługiwać się w praktyce. Koncepcja swobodnej wymiany pracy opiera się na wymianie "ekwiwalentów pracy". Nie wyjaśnia się jednak dostatecznie szczegółowo, co się przez to rozumie i jak powinna być prowadzona działalność oparta o tę zasadę. W praktyce nie istnieją dotychczas mierniki, które mogłyby służyć jako adekwatna podstawa do realizacji wymiany określonych "ekwiwalentów prac" między organizacjami produkcyjnymi a organizacjami ze sfery usług niematerialnych.

Gospodarka jugosłowiańska jest na obecnym etapie rozwoju gospodarką towarową, w której prawa rynkowe wywierają istotny wpływ na przebieg procesu reprodukcji społecznej. Wymiana ekwiwalentów pracy mogłaby

[12] B. Ilić: *Drustveno-ekonomske determinante i znacaj slobodne razmene rada.* Ekonomika udruzenog rada 1979, nr 6, s. 329.

[13] Por. M. Novak: *Problemi ostvarivanja dohotka slobodnom razmjenom rada* [w:] *Problemi samoupravne organizacije.* Pr. zbior. pod red. M. Novaka. Zagreb 1981, s. 173.

się zatem dokonywać w sposób najbardziej obiektywny w drodze konfrontacji podaży i popytu na usługi świadczone przez sferę działalności społecznej. Jednak założeniem koncepcji swobodnej wymiany pracy jest wyeliminowanie wszelkiego pośrednictwa, w tym pośrednictwa rynku, w procesie określania stosunków między organizacjami produkcyjnymi a jednostkami świadczącymi usługi niematerialne. Zresztą w odniesieniu do większości z tych usług nie ma możliwości określenia żadnej bezpośredniej zależności ekonomicznej między efektami pracy organizacji z tych dwóch sfer działalności. Tego typu zależności występują dopiero na szczeblu gospodarki bądź społeczeństwa jako całości. Dochodzi do nich przy tym z reguły dopiero po upływie dłuższego czasu. Oznacza to, że środki, które są w danym okresie przeznaczone na finansowanie sfery działalności społecznej przyniosą efekty dopiero w przyszłości.

Wobec takich obiektywnych ograniczeń wprowadzanie do praktyki koncepcji swobodnej wymiany pracy oparto na umowach zainteresowanych podmiotów zawieranych bezpośrednio bądź w ramach samorządowych wspólnot interesów. Brak precyzyjnego określenia podstaw swobodnej wymiany pracy i adekwatnych mierników służących do wyrażania wymienianych "ekwiwalentów pracy" prowadzi do znacznej arbitralności określania stosunków w tej dziedzinie. Jej wynikiem jest duże zróżnicowanie rozwoju poszczególnych rodzajów usług niematerialnych oraz położenia organizacji świadczących te usługi, niezależnie od rzeczywistych nakładów ich pracy.

Trzecia grupa problemów związanych z przebiegiem procesu swobodnej wymiany pracy we współczesnej gospodarce jugosłowiańskiej dotyczy działalności samorządowych wspólnot interesów. Stanowią one, jak wskazano powyżej, podstawową formę instytucjonalną regulacji stosunków między organizacjami ze sfery produkcyjnej i organizacjami świadczącymi usługi niematerialne.

W całym okresie po zmianach konstytucyjnych z 1974 r. występowały stale naciski ze strony różnych podmiotów, w tym państwa, na powiększenie zakresu potrzeb wspólnotowych zaspokajanych w ramach SIZ, rozszerzania funkcji tych instytucji itd. Doprowadziło to do dynamicznej rozbudowy infrastruktury społecznej, a w efekcie znacznego obciążenia fiskalnego organizacji gospodarczych ze sfery produkcyjnej.

Przychody brutto samorządowych wspólnot interesów ze sfery działalności społecznej kształtowały się w latach 1976-1980 na poziomie ok. 20% produktu społecznego i dopiero kryzys lat osiemdziesiątych zmusił do ich stopniowej redukcji do wysokości 16,2% w 1985 r.[14] Roczne stopy wzrostu

[14]Statisticki godisnjak Jugoslavije. Beograd 1981, s. 149, 178 i 1986, s. 152, 185.

tych przychodów były przy tym często wyższe niż stopy wzrostu produktu społecznego i kształtowały się niezależnie od wzrostu społecznej wydajności pracy. Skłania to do wniosku, że ekspansja sfery działalności społecznej przekraczała możliwości wynikające ze stopnia rozwoju gospodarki narodowej. Wyrazem tego było jej częściowo deficytowe finansowanie, co oczywiście nie pozostawało bez wpływu na stabilność gospodarki i inflację.

Rozwój sfery usług niematerialnych miał jednocześnie w dużym stopniu charakter ekstensywny. W 1985 r. działało w Jugosławii w tej dziedzinie ponad 4500 samorządowych wspólnot interesów, a ich zatrudnienie wynosiło ponad 45 tys. osób.[15] Wpływ około 2,5 mln pracowników sfery produkcyjnej na pracę tych wspólnot był w praktyce bardzo mały. Wynikało to ze sformalizowania instytucji samorządowych i zbiurokratyzowania ich działalności. Konsekwencją takiego stanu rzeczy były występujące na dużą skalę zjawiska nieracjonalności w zaspokajaniu potrzeb na usługi niematerialne, ograniczanie ich asortymentu, jakości itd.[16]

Podsumowując powyższe rozważania na temat koncepcji swobodnej wymiany pracy i jej realizacji można stwierdzić, że jest ona jednym z przykładów niedostosowania, atrakcyjnych z teoretycznego punktu widzenia, rozwiązań samorządowych do osiągniętego stopnia rozwoju społeczno-ekonomicznego gospodarki jugosłowiańskiej i stanu świadomości społecznej. Usilnie forsowana w latach siedemdziesiątych i na początku lat osiemdziesiątych idea "gospodarki bez przymusu", której istotnym elementem miała być swobodna wymiana pracy między organizacjami ze sfery produkcji materialnej i jednostkami ze sfery działalności społecznej nie zdała egzaminu praktycznego. Niska skuteczność rozwiązań samorządowych stosowanych do regulacji stosunków między tymi sferami, zbiurokratyzowanie instytucji samorządowych i preferowanie interesów partykularnych nie tylko nie pozwalały na prawidłowe zaspokajanie potrzeb na usługi niematerialne, ale i oddziaływały niekorzystnie na całą gospodarkę.

SUMMARY

The system of self-governing economy practised in Yugoslavia is based on a number of specific solutions. These comprise "a free exchange of labour" between the productive and non-productive spheres. The free exchange of labour is carried out in the form of exchanging the utility jobs. This slurs the difference between the material production and non-material services, the result being that the workers of all spheres of economy are related to one another on the principle of coordinance. The free exchange of labour is based on the income dependence of all the groups which participate in the process of

[15] *Ibidem,* 1986, s. 107, 131.

[16] Z. Ristić: *Opsta i zajednicka potrosnja.* Beograd, Ljubljana 1985, s. 337, 360.

social reproduction and it takes place when the interests of particular subjects taking part in this process are considered. The agreements of self-governments are an institutional form of coordinating the interests of different social groups.

The free exchange of labour in Yugoslavia has not reached the degree of development which is defined in the concept of this institution. This fact is expressed by a number of disproportions between the departments, conflicts in the divisions of the revenue and low efficiency of the system solutions in the sphere of non-material services.